

SEGUIMENT ARQUEOLÒGIC: ESGLÉSIA DE SANTA ANNA D'ONDARA, 2010

Miquel Gómez Sahuquillo
Arqueòleg

RESUM: en aquest treball es fa un repàs a l'estudi arqueològic que es va dur a terme durant les obres de canvi de paviment de la Parròquia de Santa Anna d'Ondara. Aquestes obres han permès estudiar l'evolució del temple des de el seu moment fundacional fins l'actualitat, a més de donar una cronologia del procés de construcció.

Paraules clau: Ondara, arqueologia, estratigrafia, ceràmica.

Introducció

Les obres realitzades durant l'any 2010 al temple parroquial d'Ondara vingueren motivades per la necessitat de solucionar els problemes que patia l'edifici, causats per la humitat que es transmetia per capilaritat des del subsòl i que va deteriorar el paviment que hi havia, el qual fou col·locat als anys 50 del passat segle XX. La intervenció realitzada ha tractat de minimitzar els efectes de la humitat als paraments del paviment, substituint aquest últim per un nou marbre.

El fet que l'església de Santa Anna d'Ondara estiga dintre del casc històric de la població, sent a la vegada parròquia de la població i per tractar-se d'un edifici històric i patrimonial, fa que tota intervenció en el lloc requereixi d'una intervenció arqueològica prèvia que permeti la documentació i coneixement del que fou l'església i la seva relació amb la població d'Ondara, així com la seva evolució històrica. És el que tractarem en les següents línies.

Vull manifestar el meu agraïment a En Felipe Ferrer Serer, rector aleshores de la parròquia de Santa Anna d'Ondara per la seua ajuda i els seus consells a l'hora de fer aquest treball.

Antecedents històrics

Són de destacar els treballs de l'historiador Robert Miralles, les aportacions del rector d'aleshores, En Felipe Ferrer,¹ les investigacions en l'arxiu de l'església d'Ondara de Xavier Serra i per suposat de Roc Chabàs, J. Sanchis Sivera o Ma. Milagros Cárcel Ortí, entre altres, que ens han ajudat a tenir una visió històrica tant de la vila com de la pròpia església de Santa Anna d'Ondara.

Així doncs, consultades diverses fonts aportades per aquests historiadors, podríem dir que l'origen de la població pareix remuntar-se a l'època romana però, cal esperar a l'època islàmica per tenir notícies d'una fortificació militar situada a un turó. Jaume I conquereix el castell el 1244 i fa concessió de terres dintre del terme jurisdiccional de la fortalesa a Berenguer de Pau eixe mateix any. Ondara pertanyia a la vegada al terme general de Dénia. Posteriorment el castell i les seues terres passarien a la corona.

Ondara fou lloc de musulmans. No obstant, des del segle XIV fins l'expulsió dels moriscos, Ondara tenia una comunitat mixta tant de cristians com de musulmans. La litúrgia cristiana era celebrada a la capella del propi castell.

És durant la guerra de les Germanies, al segle XVI, quan es produeix la conversió forçosa de molts musulmans a la fe cristiana. En augmentar el nombre de conversos, segons Roc Chabàs,² el rector de Dénia no podia cobrir les necessitats espirituals d'un districte tant dens com el de Dénia i, per això, fou precís crear noves vicaries perpètues en llocs de moriscos³. El 1534 es va crear a Ondara una vicaria perpètua sota l'advocació de Santa Anna, depenent de Dénia i a la qual se li agregà Pamis i Benidoleig. El 1574 es produeix el desmembrament de la parròquia d'Ondara i es va erigir en curat o rectoria independent de Dénia amb els annexes de Pamis i Benidoleig. Aquest últim poble seria agregat posteriorment a Orba.

¹ En Felipe Ferrer fou el rector que va promoure les obres dutes a terme de rehabilitació de l'edifici el 2010, com anys abans ho havia fet tant a l'església del Convent com l'ermita del Crist, l'ermita de Pamis i el cementiri. Deixà la parròquia l'octubre de 2011.

² CHABÀS R.: *Historia de Denia*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Diputación Provincial de Alicante, Ayuntamiento de Dénia, 1985, p. 416.

Aquestes circumstàncies precipiten la construcció d'un nou temple parroquial en un dels primers carrers que hi havia fora del nucli urbà primitiu. Per tant, és a finals del segle XVI quan comença a construir-se la primera església baix l'advocació de Santa Anna. L'arquebisbe Sant Joan de Ribera va ordenar, en 1569, que no es celebrés missa a la capella que hi havia al castell, la qual estava dedicada a l'advocació de la Nativitat de Nostra Senyora, lloc on no podien acudir els moriscos, probablement per ser molt menuda i per tant, tenir una capacitat reduïda.

El 1609 són expulsats del poble 895 moriscos, Ondara es queda quasi deserta. Després de l'expulsió, la repoblació d'Ondara es va fer amb gent vinguda de Dénia, Xàbia i Teulada que eren cristians vells. També de les Balears. El 1611 es va fundar el convent de Mínims amb el títol de la Concepció.

El 1617,³ l'existència de l'església està fora de dubte. També corrobora aquesta evidència la referència d'una acta de defunció de 1624, que parla de "lo altar de Santa Anna", és a dir, del primer presbiteri o altar major de l'església. La primera gran ampliació de l'església no s'inicià, en cap cas, abans de 1690. Així doncs, Ondara tenia, a finals del segle, el suficient potencial demogràfic (l'aforament de l'església seria insuficient) i una economia recuperada per plantejar-se l'ampliació. En qualsevol cas, si l'ampliació fou iniciada poc abans d'acabar el segle XVII, les obres sofririen un parèntesis de huit o deu anys, causat per la Guerra de Successió.

Al segle XVIII es fan obres d'ampliació i reformes al temple parroquial, la importància del qual anava cada vegada en augment. Cal ressenyar l'aportació municipal en les obres d'aquesta segona fase: el 1729, l'Ajuntament finança el nou accés (portes principal i lateral) del temple.⁴ En la lògica d'actuar de dins del temple cap a fora, podríem situar en aquest any el final de les obres de la primera gran ampliació de la parròquia de Santa Anna.⁵

³ CÁRCEL ORTÍ, Ma. Milagros., Visita de 1622. Documentació molt amablement cedida per Robert Miralles.

⁴ Llibre del Consell d'Ondara, 1717-1746, Arxiu Municipal de Dénia. Documentació cedida per Robert Miralles.

⁵ Cal assenyalar la inestimable ajuda de Robert Miralles que ens ha facilitat tota mena d'informació documental que ajuda a il·lustrar el nostre treball d'investigació arqueològica, així com també la del rector de la parròquia, en Felip Ferrer Serer, al qual li agraïm també les aportacions documentals en aquest treball.

Ja al segle XIX, la parròquia contava amb tres beneficis i l'atenció pastoral de la parròquia té annexada l'església de Pamis, dedicada als sants Abdó i Senent.⁶

L'Arxiu parroquial d'Ondara no conserva el Llibre de Fàbrica o d'Obres, la qual cosa ens podria haver ajudat molt a l'hora de comprendre millor les estructures aparegudes durant l'excavació arqueològica. No obstant, i malgrat la mancança citada, l'Arxiu ens ha arribat en molt bones condicions fins l'actualitat. Destaquen els llibres sacramentals, els quals es conserven sense interrupció des de l'any 1624 i donen una visió general de l'activitat pastoral de la parròquia. Aquesta documentació ens parla d'una visita pastoral realitzada el 1758 on es van confirmar 1583 persones en dos dies i que pertanyien a varies parròquies, entre elles la d'Ondara i els feligresos de Pamis. Aquest Arxiu té, també, una altra visita parroquial el 1895, a més de una venda de propietat i algunes escriptures de propietat també del segle XIX.⁷

Descripció artística

El temple de Santa Anna de la població d'Ondara està situat entre mitjanceres al carrer denominat "de l'Església" i amb una altura de cornisa similar al de les cases que hi trobem al mateix carrer. La ubicació del temple resulta poc habitual, ja que no es troba en cap plaça o espai públic destacat sinó en un carrer.

La planta de l'edifici respon al model d'una sola nau amb capelles laterals situades entre contraforts, les quals queden comunicades mitjançant passos amb arcs de mig punt. La planta és rectangular, de creu llatina, sense creuer i amb un braç afegit posteriorment, lloc on va quedar ubicada la capella de la Comunió. L'altar major té, a cada costat, dues capelles a mode de transsepte. Al costat d'una d'elles es va afegir una nova capella aprofitant part de l'espai de la casa del costat esquerre de l'església, adquirida per aquesta per a funcions parroquials i vetlatori de difunts.

⁶ Per una major informació al respecte, cal veure el treball d'Albert S. GARCIA CARRIÓ, Ofelia RAMIS RAMIS, Xavier SERRA ESTELLÉS i Miquel VIVES SIGNÉS: *Inventari dels arxius parroquials de la Marina Alta, II/I Arxiprestat del marquesat de Dénia*, València, Facultat de Teologia "San Vicente Ferrer" Series Monumenta Archivorum Valentina VII, 2006. pp. 61-78.

⁷ *Ibidem*.

La nau principal està coberta amb volta de canó. Als laterals hi ha finestres que il·luminen l'interior. Aquestes descansen sobre cadascuna de les capelles laterals, les quals tenen també coberta de volta de canó i estan perpendiculars a la nau central.

Imatge de la nau central de l'església parroquial de Santa Anna (UE: 1.002)

Pel que fa als elements ornamentals, són els propis del període barroc amb un llenguatge clàssic amb dos ordres de pilastres i entaulament corregut on se centren els policromats. L'estil artístic de l'edifici és, doncs, neoclàssic. Observem pilastres amb capitells corintis units amb arcs de mig punt.

L'estructura del temple consta d'una planta amb una sola nau, cinc trams de capelles entre contraforts, més la capella de la comunió a la part dreta i una altra capella en una zona ampliada a la part esquerra. La nau, com ja hem dit, està coberta amb volta de canó. La capçalera del temple actual és un afegit posterior a l'obra original del segle XVII i es va realitzar al XVIII. La coberta de la mateixa, on es situa l'altar major dedicat a Santa Anna, és també de volta de canó però, en relació a la volta de la nau principal, aquesta està situada a una altura menor que l'anterior.

Les capelles laterals són de poca profunditat. Com ja hem assenyalat, aquestes tenen volta de canó i sobre cada capella hi ha una lluneta que ajuda a il·luminar l'interior del temple.

A l'entrada de l'església, als peus de la mateixa, hi apareixen tres arcs rebaixats, essent el central de majors dimensions que els dos laterals. Sobre ells està situat el cor, reformat recentment. S'hi accedeix per una escala situada a la primera capella de la dreta.

La comunicació entre capelles es fa mitjançant arcs de mig punt situats en cada contrafort de l'edifici, els quals, a la vegada, serveixen per separar cadascuna de les capelles.

La Capella de la Comunió va ser construïda adossada a la part dreta del temple en el segle XVIII. Aquesta capella té també coberta amb volta de canó.

Iconografia i decoració actual de les capelles

Els retaules i les imatges de les capelles actuals de l'església de Santa Anna d'Ondara són totes de després de la Guerra Civil (1936-1939), exceptuant les imatges de Sant Francesc, Sant Vicent Ferrer, Sant Antoni Abad i una imatge menuda de Sant Joan que són anteriors, aproximadament del segle XVIII.

A l'Arxiu Diocesà o Metropolità de València hi està la documentació que fa referència a les noves imatges que es van fer en acabar la Guerra Civil.⁸ La Comissió d'Art Sacre, a partir de 1943, comença a organitzar la restauració de les esglésies, posant sobre la taula uns criteris i normes que s'havien de seguir. Aquesta comissió, que hui en dia no existeix, supervisava els projectes dels nous retaules, la construcció de noves imatges, les propostes dels escultors o de les obres presentades que es volien tallar en fusta, així com dels nous temples que s'havien de bastir en quedar completament destruïts durant el conflicte bèl·lic.

Només s'entra al temple des del carrer, a cada costat de la porta hi trobem dos capelles, situades sobre el mur perimetral. Una de les capelles té la imatge que representa a Santa Joaquina de Vedruna. Fou aquesta una donació de les monges Carmelites de la Caritat. És una obra realitzada a Olot (Girona).

L'altra capella té la imatge de Sant Antoni de Pàdua. El grup escultòric representa el sant monjo amb Jesús al braç i, al seu costat, un xiquet. L'obra pertany a l'artista Fernando Llopis Cloquell, el qual la va esculpir el 1948. És una talla policromada on s'han utilitzat pigments sobre fusta.

La consecució de capelles dins el temple era, en el moment de les obres, la següent:⁹

CAPELLA núm. 1: és la primera que trobem a la part dreta, tal i com entrem des del carrer. En realitat, en l'actualitat no és cap capella. Sí que ho va ser en èpoques anteriors. En aquest lloc està situada l'escala que dona accés al cor. Antigament era ací on estava la pila baptismal que, amb posterioritat, va canviar d'ubicació. En el mur de càrrega del primer contrafort va ser col·locada una piletta d'aigua beneïda, la qual estava abans en un altre lateral del mateix mur.

L'escala que dona accés al cor es correspon a l'època fundacional del temple. La barana de la mateixa és de mobila. Té rajols de ceràmica de forma quadrangular de color roig col·locats als esglaons. Estan fets amb fang cuit. Cronològicament pertanyen als segles XVIII i XIX. Són iguals als que hi ha al cor i als armaris de la sagristia. Aquest paviment

⁸ Comissió d'Art Sacre. Arxiu Metropolità de València. Documentació facilitada per En Felip Ferrer Serer, rector de la parròquia de Santa Anna d'Ondara.

⁹ Actualment, la distribució d'alguna de les imatges del temple de Santa Anna és diferent a la recollida en aquest treball.

està catalogat per la Direcció General de Patrimoni Valencià amb la identificació núm. 03.30.095-014-0055.

CAPELLA núm. 2: està dedicada a l'advocació de Sant Francesc d'Assís. Presenta un retaule neobarroc classicista i senzill de fusta, amb una talla que representa el sant. L'autor és un anònim valencià. Acabada la Guerra Civil de 1936-1939 es va fer donació d'aquesta imatge a la parròquia. Tècnicament és una talla de bust rodó i policromada, on els pigments estan sobre la fusta. Cronològicament pertany a l'últim quart del segle XVII. Aquesta imatge està catalogada pel la Direcció General de Patrimoni Valencià amb la identificació núm. 03.30.095-014-0022.

CAPELLA núm. 3: sota l'advocació de la Mare de Déu dels Desemparats. El retaule és també senzill i classicista. La talla és obra de l'autor José Maria Hervás Benet. És una talla policromada amb pigments sobre fusta, datada el 1949. Sota el nínxol de la Verge hi trobem un altre on està entronitzada la imatge de la Dormició de la Mare de Déu, obra de José Rabasa, de l'any 1952. És una talla policromada amb pigments sobre fusta de mitjans del segle XX. La Verge està coberta amb un mantell.

CAPELLA núm. 4: amb retaule d'escaiola, decorada com els anteriors, i d'estil classicista. Trobem allí la imatge de la Mare de Déu del Roser. El seu autor és l'escultor Fernando Llopis Cloquell. La figura és una talla policromada on el material emprat són els pigments sobre fusta. Fou realitzada el 1954.

CAPELLA núm. 5: està baix l'advocació de la Verge del Carme. Queda situada entre l'Altar Major i la capella de la Comunió. La imatge està al centre d'una pintura. Talla policromada realitzada als tallers de la ciutat d'Olot, a Girona, entre 1962 i 1963.

CAPELLA núm. 6: aquesta capella i la de la Immaculada conformen la Capella de la Comunió, la qual es va bastir posteriorment al bastiment del temple, al segle XVIII, quedant annexada a la nau principal. En èpoques passades, estava separada de l'església per un enreixat de ferro i, a més, tenia porta d'accés independent de l'església. En aquest lloc es troba la imatge de Sant Antoni Abad. És d'autor anònim, de la segona meitat del segle XVIII o principis del XIX. Talla sobre fusta policromada. Acabada la Guerra Civil de 1936-1939, no tenint imatges el temple, una família de la localitat va deixar a l'església aquesta imatge del sant, el qual fou col·locat en aquesta capella de la Comunió.

CAPELLA núm. 7: és el lloc on es troba el sagrari i on està entronitzada la imatge de la Immaculada Concepció. És una talla policromada de pasta vítria sobre fusta. El seu autor és Fernando Llopis Cloquell i la va realitzar el 1942. Aquesta capella, junt a la de Sant Antoni Abad, configuren la capella de la Comunió -edifici separat de l'església encara que adossat a ell-. El retaule és semblant a les altres capelles del temple, d'estil neobarroc, classicista i senzill. Als peus de la imatge de la Puríssima està el Sagrari. El retaule és obra de Ramon Porta, d'Oliva, i el va realitzar entre 1950 i 1951.

A la capella de la Comunió veiem també la talla de Sant Vicent Ferrer. La imatge està situada en un costat del retaule. L'autor és desconegut. Es tracta d'una talla policromada, de pasta vítria i pigments sobre fusta. Cronològicament aquesta imatge pertany a la segona meitat del segle XVII -XVIII.

CAPELLA núm. 8: és l'actual baptisteri. És la primera capella que trobem a la part esquerra, amb porta pròpia d'entrada des del carrer. En ella està la pila del bateig, on hi ha una imatge menuda de Sant Joan, d'autor desconegut, de finals del segle XVIII i principis del XIX (encara que sembla ser més del XIX). Antigament sembla que seria la capella de Sant Pere.

CAPELLA núm. 9: està dedicada a l'Arcàngel sant Rafel, on el grup escultòric representa a l'àngel acompanyat per Tobies. El retaule és d'escaiola sense decorar. L'autor de la imatge és Fernando Llopis Cloquell i data de 1945-1946. Es tracta d'una talla policromada, en bust rodó, on el material utilitzat és la pasta vítria i pigments sobre la fusta. Sota el nínxol del sant arcàngel hi veiem un altre nínxol, on està entronitzat un Crist Jacent, obra de José Maria Bayarri Hurtado. Talla policromada amb pigments sobre fusta, realitzada el 1943.

CAPELLA núm. 10: en el seu retaule, d'estil classicista, trobem la imatge de sant Josep què sosté al seu braç a Jesús. L'autor és Fernando Llopis Cloquell. Data de 1944. És una talla policromada amb pigments sobre fusta.

CAPELLA núm. 11: el retaule és similar als anteriors. És, per tant, de fusta i d'estil neobarroc classicista. En ell està la imatge del Cor de Jesús. La imatge és de l'autor José Maria Bayarri Hurtado i està realitzada el 1943. És una talla policromada, on els materials emprats són els pigments sobre fusta.

Imatge de les excavacions a les capelles núm. 8, 9 i 10.

CAPELLA núm. 12: està dedicada al Santíssim Crist. No té retaule. La imatge està situada junt a unes pintures que l'envolten. L'autor de l'obra és José Maria Bayarri Hurtado. És una talla policromada, que utilitza com materials la pasta vítria i pigments sobre la fusta. Data de 1943. Les pintures que envolten el Crist són de Remigio Soler, de 1949.

CAPELLA núm. 13: és de construcció recent, de finals del segle XX, cap a l'any 1997. En realitat és una ampliació de l'església. Quan es va adquirir la casa veïna per a usos parroquials, es va decidir fer una nova capella dedicada a Jesús de Natzarè. La imatge es va realitzar a Olot. És de cartró pedra i pasta de 1992-93.

RETAULE MAJOR DEL PRESBITERI: l'autor del retaule és Ramon Porta, d'Oliva, i el va fer entre l'any 1954 i el 1955. Presideix el retaule principal la imatge de Santa Anna i la Mare de Déu xiqueta. La santa és la titular de l'església. El seu autor és el mestre José Gerique i la va realitzar l'any 1954. El retaule és de fusta, d'estil neobarroc, semblant al de les capelles, encara que més classicista i senzill. És de tres cossos amb remat i queda dividit en tres carrers, sent el principal el del centre. Aquest té una fornícula o nínxol on està entronitzada la imatge de santa Anna, de bust rodó, acompanyada de la seua filla, la Verge Maria, la qual està llegint un llibre que li sosté sa mare. Talla policromada i de pasta vítria sobre fusta. Al primer cos hi trobem les imatges pintades de sant Pere i Sant Pau, un a cada costat. Aquestes estan pintades sobre les dues portes que donen accés a una de les sales de la sagristia, situada just darrere del retaule. Al centre, una figura pintada de Crist eucarístic, sobre taula daurada cobrint l'expositor, còpia de Juan de Juanes. Al segon cos, les figures pintades també de Sant Vicent Ferrer i de Sant Cristòfol, una a cada costat del retaule. Al remat del retaule, una pintura del casament de Santa Anna i Sant Joaquin.

Totes aquestes pintures i les de tota l'església, exceptuant les capelles del Crist i de la Mare de Déu del Carme, són de Salvador Gil Camarena. Aquest pintor realitzà la seua tasca entre els anys 1952 i 1955. Així, la multiplicació dels pans i els peixos o el sopar d'Emmaús daten de 1955. Del mateix any és el martiri de sant Tarsici o el miracle dels peixets d'Alboraia. Són totes elles pintures a l'oli sobre llenç.¹⁰

Si exceptuem les imatges de Sant Vicent Ferrer, la de Sant Francesc, Sant Antoni Abad -del segle XVIII- i la menuda de Sant Joan -del XVIII o XIX-, totes les altres, com ja hem assenyalat, són de després de la Guerra Civil de 1936-1939. La imatgeria del segle xx, s'allunya del barroquisme i segueix, més bé, uns canons neoclàssics, això sí, cadascú amb el seu estil personal. Destaca, acabada la guerra, l'escola valenciana. Durant els anys següents, la imatgeria de l'església d'Ondara és obra entre altres dels mestres Hervàs i Benet, de Llopis Cloquell, Bayarri Hurtado o Gerique. Mentre que les pintures són obra de Gil Camarena i Remigio Soler. El retaule de l'Altar Major i el de la Comunió són de Ramon Porta, d'Oliva.

¹⁰ Veure FERRER SERER, F. (2010) «Apuntes de la memoria histórica parroquial. Salvador Gil Camarena», Llibre de festes de la Soledat, 2010.

L'exterior del temple

A la portada exterior destaquen dos pilastres que suporten un entaulament pla amb un fris i cornises sobre el qual hi ha un nínxol i un òcul. La torre està situada a un lateral. És de base quadrada de tres cossos. La façana és, doncs, classicista. Al nínxol està situada una imatge de Santa Anna, tallada en pedra. Just al costat de la porta principal hi ha una altra porta senzilla que dona pas al baptisteri.

El seguiment arqueològic. Descripció dels treballs

Els treballs realitzats han consistit en un seguiment arqueològic, tant horitzontal com vertical, mentre es realitzaven les obres, estant present l'arqueòleg en tot moment. La pretensió era comprovar l'existència de criptes, vasos funeraris, estructures i altres elements d'interés que hi pogueren aparèixer durant els treballs a realitzar. Es va fer un estudi mural dels baixos dels murs i pilars de l'església. Controlàrem també les feines mecàniques a l'hora de retirar el paviment hidràulic, així com la capa superficial no arqueològica i es va estar present en tot moment mentre duraren les obres que pogueren afectar els estrats arqueològics. Es va comprovar si hi havia sediment arqueològic. Quan aquest va aparèixer, només es va retirar la capa de terra, és a dir, la profunditat dels estrats que venia marcada pels plànols de l'arquitecte, ja que aquest es veia afectat per les obres, i no es va tocar cap estructura que aparegués dintre d'aquest nivell d'afecció. Eixe sediment arqueològic afectat per les obres, es va retirar manualment amb les ferramentes adequades a l'efecte. Les estructures aparegudes foren netejades i es van deixar tal i com anaven apareixent. No es va actuar més enllà del necessari, seguint les indicacions dels plànols que, com dèiem, són els que marquen la cota de profunditat a afectar. Es va realitzar el treball en extensió retirant només tot sediment dintre de la cota de profunditat afectada per les obres.

Durant aquest seguiment arqueològic, aparegueren vasos funeraris, tots ells destruïts, sense tapadores i criptes, destruïdes també, excepte una que es conserva sencera i amb la tapadora. Tot fou documentat, també la resta d'estructures aparegudes, i es feren dibuixos i plànols de les mateixes, així com fotografies.

En aparèixer les restes arqueològiques, vam detenir qualsevol actuació sobre elles i les documentàrem, no continuant l'excavació.

Netejàrem les estructures, les delimitàrem, dibuixàrem, fotografiàrem i retiràrem la capa de sedimentació fins la cota de profunditat autoritzada. Així, tant les criptes com els vasos funeraris que aparegueren i que no tenien tapadora, no es van excavar ni es va retirar la capa de terra que hi havia al seu interior. No obstant, es va comprovar que tots ells havien estat oberts i afectats. En el seu moment, segurament durant l'última reforma duta a l'església a mitjans del segle XX, aquestes criptes i vasos funeraris foren utilitzats com a lloc on dipositar les escombraries i enderrocs que es van produir en la reforma del paviment d'aleshores. Únicament quedava una cripta intacta amb la seua tapadora. El que férem fou delimitar-la, netejar-la, dibuixar-la i fotografiar-la, com férem amb la resta, però sense obrir la cripta.

Degut al tipus d'intervenció arqueològica, la metodologia emprada per la realització de les feines i posterior investigació fou el sistema "*Harris*", tant pel que fa al seguiment horitzontal com pel vertical de les obres que s'havien de fer, fet que ens va dur a una millor realització dels treballs i ens facilità posteriorment l'exposició de les dades obtingudes.

Per a major comprensió dels treballs i tasques realitzades, cal assenyalar que les restes trobades estan relacionades directament amb les construccions anteriors de l'església parroquial d'Ondara, apareixent també restes d'una construcció anterior, a més de nombrós material ceràmic, per la qual cosa es tracta d'un jaciment arqueològic situat fora de l'antic perímetre medieval de la població d'Ondara. L'àrea que nosaltres hem estudiat està situada únicament dintre dels límits del que és l'actual temple parroquial, situat entre mitjanceres al carrer de l'Església, núm. 7.

En el nostre estudi, assenyalem un total de tres fases constructives pel que fa a l'interior del temple. La FASE 1 es correspon amb el nivell superficial o paviment actual, datat als anys cinquanta del segle XX i que el trobem en tota la nau principal, altar major, capelles laterals, sagristia i capella de la Comunió; en definitiva, a l'església actual del segle XVIII. Li segueix la FASE 2, que es correspon a les dues subfases constructives anteriors de l'església, és a dir, la primitiva del segle XVI-XVII i l'ampliació posterior de la mateixa al s. XVIII. Per últim, la FASE 3 està relacionada amb unes estructures anteriors al bastiment del primitiu temple, sent aquesta una edificació que res té a veure amb l'església i que podria tractar-se, més bé, d'una construcció medieval, del període modern, que hi havia al lloc.

Descripció de les troballes

La descripció dels murs (baixos) - unitats murals

Per un millor enteniment i, a la vegada, diferenciar tot allò que es troba al subsòl respecte a l'estudi dels murs de l'església, denominarem UNITATS MURALS (UM) a les estructures parietals (murs, pilars, etc.) mentre que, per a l'estratigrafia del subsòl, utilitzarem el nom d'UNITATS ESTRATIGRÀFIQUES (UE).

El temple té una nau principal i dos menudes, a dreta i esquerra, que comuniquen amb les capelles. Al mateix temps, aquestes tenen un lloc de pas per accedir d'una capella a una altra. Això es fa mitjançant un arc de mig punt practicat als contraforts.

Tant als murs perimetrals com als de les capelles i nau central, contraforts i pilars, vèiem que hi havia una socolada de marbre unida en estopades d'escaiola que es corresponia a una de les últimes reformes que es van fer a l'església. Sota aquesta, en distints llocs, va aparèixer una pintura mural de color marró, que simulava una socolada de marbre amb línies fosques, on es veia també una sanefa de color obscur a la part interior. A continuació, apareixia el mur fet de rajola o de pedres.

El mur perimetral de l'edifici és una construcció en maçoneria a base de pedres arreglades a cara vista, unides amb morter de calç. Vèiem graveta menuda i bona quantitat de calç.

Hi apareixen alguns pilars i estructures fets amb pedres treballades de carreu. El tipus de pedra és sorrenca, de color groc, procedent de la zona de Xàbia. Les pedres estan unides amb morter.

Pel que fa a l'edifici de la capella de la Comunió, aquest, quan es va bastir, va quedar adossat a l'església. Antigament, s'accedia a ell bé per dins del temple o per una porta que encarava amb el sagrari i que donava a l'exterior. Part dels seus murs són de maçoneria on les pedres queden arreglades a cara vista i estan unides amb morter de calç, mentre que en altres llocs trobem una construcció amb rajols de color marró clar, tirant a rogenc, i units també amb morter de calç, amb juntes amb doble matada, sent les seues dimensions de 29 x 12 x 2 cm.

Pel nostre estudi, la sagristia l'hem dividida en dues estances, habitació A i habitació B. Allí també veiem uns murs construïts amb maçoneria, igual que en la resta del temple. A l'interior de l'habitació A, hi trobem una escala que va a les dependències superiors. Les dues estances o habitacions A i B, queden separades per un mur, també de maçoneria.

L'estança de pas entre la capella de la Comunió i la casa abadia es va realitzar a principis dels anys seixanta, aprofitant antigues estructures. Els seus murs són també de maçoneria.

La capella de Jesús de Natzaré és una construcció molt recent. El 1996, la parròquia va comprar la casa del costat esquerre de l'església. Aquesta és d'estil modernista. Aprofitant part de la mateixa, es va afegir al temple una nova capella, el 1997. Els seus murs, degut a la reforma, són blocs de formigó contemporanis de 20 x 20 x 40 cm.

El lllindar de la porta barroca principal està fet amb rajols rectangulars massissos disposats a soga, sent les seues dimensions de 26 x 13 x 3 cm. Aquests estan units amb morter.

A la capella núm. 1, l'escala que dona al cor pertany a l'època de la fundació de l'església. Està construïda amb maçoneria. Hi ha pedres arreglades de diferents grandàries i aprofitant també rajols solts i pedres treballades de carreu. Tot està unit amb morter de calç. En aquesta capella hi ha un buit fet al mur perimetral. Té un arc rebaixat i un escaló amb rajols rectangulars.

Els contraforts de l'edifici són una construcció de maçoneria folrada, a base de rajols rectangulars, units per morter de calç i disposats a soga. Juntos amb matada doble. Dimensions dels rajols: 29'5 x 14 x 3 cm. Color marró clar i a l'interior, tirant a roig clar. Pasta bescuitada.

El contrafort núm. 1 té 98 cm d'ample. Està situat a la part dreta del temple, si entrem des del carrer, és el primer que ens trobem. L'empremta o el negatiu del tub de ceràmica de l'antiga pila baptismal queda a un costat del mateix. El contrafort presenta dos buits. Ambdós donen pas de la capella de l'escala núm.1 a la capella núm. 2, de Sant Francesc d'Assís. Un dels dos buits és el de pas de comunicació entre les dues capelles. Presenta un arc rebaixat. Altura del buit: 1'92 m.; ample: 80 cm. Donava pas per accedir al campanar. Aquest buit ha quedat de nou cegat en l'última reforma duta a terme el 2010. L'altre buit de pas va des de la capella de l'escala i comunica

amb la capella de Sant Francesc. És també un arc rebaixat. Altura del buit: 1'95m.; ample: 70 cm. Es tracta de l'únic buit primitiu que queda dels que comunicaven una capella amb l'altra. El primitiu temple es va ampliar pels costats i, a excepció d'aquest, tots els altres foren cegats i obriren buits més grans als contraforts. Les capelles es van fer més profundes. Distància entre un buit de pas i l'altre en el mateix contrafort: 1'60 m.

Al mateix contrafort està el pilar núm. 1. Situació *SO*. Construcció en maçoneria i folrat a base de rajoles rectangulars, units per morter de calç i disposats a soga, formant les pilastres. Junttes amb matada doble. Dimensions dels rajols: 29'5 x 14 x 3 cm. Color marró clar i, a l'interior, tirant a roig clar. Pasta bescuitada. El pilar sosté els arcs de les capelles núm.1 i núm. 2. Descansa en ell una part del gran arc rebaixat del cor.

A la cara d'aquest contrafort, que dona a la capella de Sant Francesc d'Assís, es veu amb claredat l'ampliació de les capelles. Com ja hem dit, hi veiem un buit que queda dels primitius que comunicaven una capella amb una altra.

A una de les cares del contrafort núm. 1, que dona a la capella de Sant Francesc d'Assís, s'observa la construcció interior del mateix, a base de maçoneria i pedra treballada. Carreu de pedra sorrenca (tosca de Xàbia, roca típica de la costa). Els blocs de terra donen unes dimensions de 50 x 33 cm. No podem saber el grossor. Els cantons de les pedres estan rebaixats i treballats per formar un lllindar. Ho podem veure just on està un buit o lloc de pas que comunicaria antigament amb el campanar.

El contrafort núm. 2 separa les capelles de Sant Francesc i la Mare de Déu dels Desemparats. És similar a l'anterior. El pilar núm. 2 sosté els arcs de les dues capelles, així com l'arc de pas entre una i l'altra.

El contrafort núm. 3, igual que els anteriors, és de maçoneria i folrat amb rajols rectangulars, units per morter de color gris i disposats a soga. Té una junta enrasada entre rajols. Dimensions dels rajols: 26 x 12 x 3 cm. Color marró clar i, a l'interior, tirant a roig clar. Pasta bescuitada.

Davant aquest contrafort està el pilar núm. 3. Situació *S*. Construcció a base de rajols rectangulars units per morter de calç i disposats a soga. Junta matada doble entre rajols. Dimensions dels rajols: 29 x 15 x 4 cm. Color marró clar i, a l'interior, tirant a roig clar. Pasta bescuitada. El pilar sosté una part dels arcs de les capelles de la Mare de Déu dels Desemparats i la de la

Mare de Déu del Roser, amb pilastres que formen part d'aquest pilar i que descansen en ell. Front aquest pilar està el púlpit. El pilar està fet de maçoneria i folrat amb rajols. Hi ha una falsa pilastra que està buida per dins i es recolza en aquest pilar. Això és degut a que, en aquell lloc, estava l'escala que accedia al púlpit i que després es va eliminar.

Al contrafort núm. 4 podem observar una barreja de pedres a cara vista i rajols rectangulars units amb morter de calç i disposats a soga. Junta sobreexida entre rajols. Color rogenc. Pasta bescuitada.

El pilar núm. 4 està situat en aquest contrafort. Sustenta l'arc de mig punt que dona pas a l'altar major i presbiteri. S'observa ací l'ampliació feta al segle XVIII del temple per la part del presbiteri. La volta de canó de l'altar major és més menuda que la resta de la nau de l'església i queda adossada a aquesta última. Veiem ací rajols de color rogenc de forma rectangular, units amb morter de calç. Junta sobreexida entre els rajols. Disposició dels mateixos a soga. Se li recolza damunt una reconstrucció en el mateix pilar a base també de rajols, així com la pilastra que sustenta part de l'arc de la capella de la Verge del Roser. El pilar està fet de maçoneria i folrat amb rajols.

El pilar núm. 4 sustenta, a la vegada, una part de l'arc que dona pas des de la capella de la Mare de Déu del Carme a l'altar major i que comunica també amb la capella de la Comunió.

El contrafort núm. 5 de maçoneria, està folrat amb rajols disposats a soga i units amb morter de calç. Junes de rajols en matada doble. Dimensions 26 x 14 x 2'5 cm. Color roig a l'interior i per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada. Es recolza amb el pilar núm. 5 que està situat entre la capella del Baptisteri i la capella de Sant Rafel. En una part del contrafort, podem veure la reconstrucció posterior del mateix, motivat per l'ampliació de l'església i, per tant, de les capelles laterals. Al fer els nous arcs de mig punt, com a lloc de pas entre una capella i una altra, es va haver de desmuntar part de l'antic contrafort i reconstruir-lo de nou. Aquest nou contrafort queda recolzat al pilar núm. 5. Rajols disposats a soga i units amb morter de color gris. Junes de rajols enrasades. Dimensions 26 x 13 x 3 cm. Color roig a l'interior i, per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada.

El pilar núm. 5 té rajols reaprofitats, col·locats en una reconstrucció de la pilastra recolzada sobre aquest pilar. Estan units amb algeps blanc. Els rajols de l'esmentat pilar estan disposats a soga i units amb morter de calç.

Juntes de rajols en matada doble. Dimensions 30 x 15 x 3 cm. El pilar està situat entre la capella del Baptisteri i la capella de Sant Rafel. Sustenta una part dels dos arcs que donen accés a les esmentades capelles i l'arc interior de la zona de pas entre les mateixes, construït en el contrafort núm. 5. El pilar està fet també de maçoneria i folrat amb rajols.

El contrafort núm. 6 és una construcció de maçoneria folrada amb rajols, disposats a soga i units amb morter de calç. Juntes de rajols en matada doble. Dimensions 25/26 x 12 x 2'5/3 cm. Color roig a l'interior i, per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada. En desmuntar l'antic contrafort per fer el nou arc de mig punt, quan es va fer l'ampliació de les capelles per traure les restes i fer les cantoneres, empraren rajols, quedant darrere el que restava de l'antic contrafort original del temple, fet en maçoneria.

Recolzat amb el contrafort núm. 6 trobem el pilar núm. 6. Està situat entre les capelles de Sant Rafel i Sant Josep. Els rajols estan disposats a soga i units amb morter de calç. Juntes de rajols en matada doble. Dimensions 30 x 14 x 2'5 cm. El pilar està fet de maçoneria i folrat amb rajols.

Pel que fa al contrafort núm. 7, aquest és també de maçoneria i folrat amb rajols disposats a soga i units amb morter de calç. Juntes de rajols en matada doble. Dimensions 30 x 13 x 3 cm. Color roig a l'interior i, per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada. La part de baix té entre una fila de rajols, pedres treballades a cara vista, semblen carreus. En desmuntar l'antic contrafort per fer el nou arc de mig punt, quan es va fer l'ampliació de les capelles, per traure les arestes i fer les cantoneres empraren rajols, quedant darrere el que restava de l'antic contrafort original del temple, fet en maçoneria. Del que queda del contrafort original, podem observar que és una construcció amb pedres col·locades a cara vista i unides amb morter de calç, maçoneria. Està reforçat amb rajols disposats a soga i units amb morter de calç. Juntes de rajols en matada doble. Dimensions 30 x 13 x 3 cm. Color roig a l'interior i, per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada. Com ja hem dit, els rajols servien per traure les arestes i fer les cantoneres.

El pilar que es correspon amb aquest contrafort és el núm. 7. Està situat entre les capelles de Sant Josep i la del Cor de Jesús. Els rajols estan disposats a soga i units amb morter de calç. Les juntes de rajols estan en matada doble. Dimensions 31 x 15 x 3/3'5 cm. El pilar, igual que els altres, està fet de maçoneria i folrat amb rajols.

També de maçoneria, amb pedres arreglades a cara vista i unides amb morter de calç, és el contrafort núm. 8, folrat amb rajols disposats a soga i tió, units amb morter de calç. Dimensions 36 x 15 x 2'5 cm. Color roig a l'interior i, per fora, marró clar tirant a groc, pasta bescuitada.

Junt en aquest contrafort trobem el pilar núm. 8. Està situat al presbiteri i sosté una part de l'arc que està a l'altar major, just on queda adossada la volta de canó del presbiteri a la nau principal, que és anterior. Està construït amb rajols disposats a soga i units amb morter de calç. Dimensions: 30 x 15 x 3/3'5 cm. El pilar està fet de maçoneria i folrat amb rajols.

Recolzades a aquest pilar núm. 8, descansen unes pilastres fetes de rajols disposats a soga i units amb morter de calç. Dimensions: 30 x 3 x 3/3'5 cm. Color groc tirant a roig i de forma rectangular. Pasta bescuitada. Veiem també uns rajols rectangulars de color marró clar, tirant a roig, units amb morter de calç. Les dimensions dels mateixos són 30 x 14 x 5 cm. El grossor d'aquests rajols massissos no els hem vist en cap altre lloc de l'església.

Nivells estratigràfics i estructures

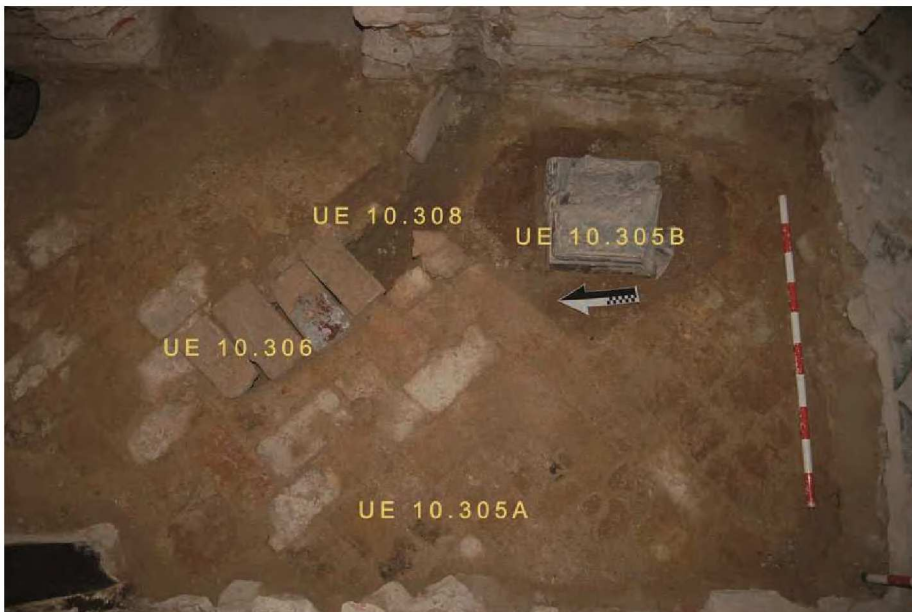
El subsòl: unitats estratigràfiques i estructures

Per entendre millor les estructures murals i l'estratigrafia del subsòl, vam dividir en el nostre treball cada capella, sagristia i nau principal en Unitats Estratigràfiques diferents (UE) què ens ajuden a l'hora de plasmar i deixar més clar el "Diagrama Harris" i a identificar de quin lloc concret estem parlat només amb un cop d'ull. Totes aquestes UE es van numerar. Així, per a la nau principal, les unitats estratigràfiques vindran numerades a partir de UE 1001 endavant; les restants capelles laterals, capella de la Comunió i la sagristia tenien la seua pròpia numeració.

Per l'estudi estratigràfic, es va dividir la nau principal, les capelles i la sagristia, així com la capella de la comunió en parts diferenciades. No obstant, a l'hora de traure conclusions ho vam fer en conjunt per tal de tenir una visió global de les restes aparegudes i donar una interpretació correcta a les mateixes.

Començarem novament per les capelles de la part dreta, si accedim al temple des de la porta del carrer, essent, per tant, la primera capella la de l'escala, anomenada Capella 1. Així, successivament, vam seguir el nostre estudi per totes les capelles d'aquesta part. Després ho férem amb les situades a la part esquerra. Per últim, ens centràrem en la nau central i presbiteri, acabant amb la sagristia.

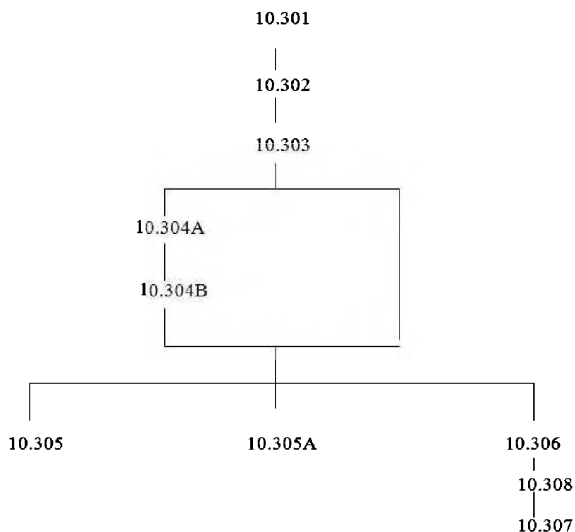
En tot el temple, el primer que vèiem és el paviment hidràulic. En el cas de la capella de l'escala, aquest l'anomenem UE: 10.301, mentre que per a la nau central és UE: 1001, donant-li, com hem dit, una numeració diferent a cada capella i sagristia. Es tracta de rajols en blanc i negre, amb decoració geomètrica de 30 x 30 x 2 cm. El taulell està cuit, policromat i vidrat. Té pigment sobre mateixos vidrats. Cronològicament són del segle XIX i primer quart del segle XX. Baix d'aquests taulells ens apareix una preparació de paviment i anivellat amb grava i pedra de riu menuda. A continuació trobem un reblit de terra de textura arenosa i argilosa de color marró i de compactació dèbil. Sota aquest reblit de terra apareixen, tant en la nau central com en les distintes capelles, les estructures corresponents a l'antiga església fundacional i, també, estructures de les posteriors ampliacions de la mateixa.

Detall de les unitats estratigràfiques de la capella de l'escala

A la capella de l'escala, trobarem un paviment de rajols disposats en forma romboïdal (UE: 10.304A) de 20 x 20 x 2 cm sota el paviment hidràulic anterior i la seua preparació. S'alterna el color blanc amb l'obscur. Taulell cuit, policromat i vidrat. Pigments sobre taulells vidrats. Ens apareix un nivell de grava (UE 10.304B) pedres i terra situada baix de UE 10.304A i sobre UE 10.305A. Sota el nivell anterior, trobem un paviment de rajols bescuitats de forma rectangular de 30 x 14 cm disposats en espiga o espina de peix (UE: 10.305) de color marró clar, tirant a rogenc. En aquest lloc trobarem també restes de marbre, que pertanyien a l'antiga pila baptismal, així com la canal i la tapadora de la mateixa.

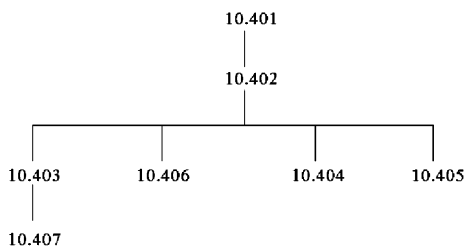
CAPELLA DE L'ESCALA

De la mateixa forma que a la capella anterior, a la de Sant Francesc tenim el mateix paviment hidràulic contemporani, què estava en tota l'església. En aquesta capella, la Unitat Estratigràfica és UE: 10.401. Seguidament, ens apareix també la preparació de paviment i anivellat amb grava i pedra de riu menuda (UE: 10.402). Destaca, en aquesta capella, l'aparició d'un paviment de rajols quadrangulars amb entaulellat de caixó. Ceràmica de fang cuita del segles XVII i XVIII. Dimensions 25 x 25 x 2 cm. Color rogenc. (UE: 10.403). Ens apareix ací un mur perimetral, corresponent a la primera ampliació del temple parroquial. Mur de maçoneria amb pedres disposades en fila i unides amb morter de calç. (UE: 10.404). També veiem

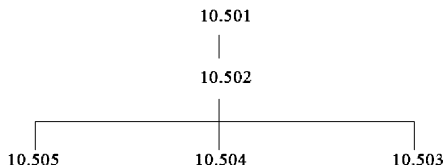
un barandat de rajols (UE: 10.405) que està situat entre el mur perimetral UE 10.404 i el retaule de Sant Francesc, construït a la meitat del segle XX. Trobem un altre paviment, de les mateixes característiques que el de UE 10.403. Es tracta de rajols quadrangulars amb entaulellat de caixó. Ceràmica de fang cuita del segle XVII i XVIII. Dimensions 25 x 25 x 2 cm. Estan cremats. Color rogenc amb restes de cendra. (UE: 10.406). Tenim un altre paviment situat sota l'anterior de UE 10.403 i igual que aquest. Rajols quadrangulars amb entaulellat de caixó. Ceràmica de fang cuita del segle XVII i XVIII. Dimensions 25 x 25 x 2 cm (UE: 10.407).

CAPELLA DE SANT FRANCESC

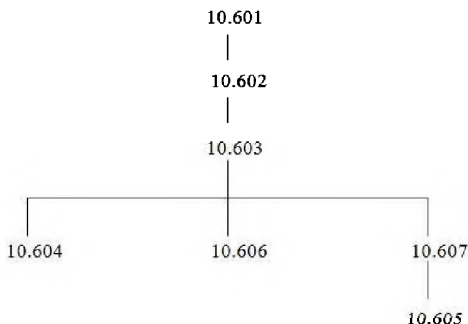
A la capella de la Mare de Déu dels Desemparats, una vegada retirat el paviment hidràulic (UE: 10.501) i la seua preparació (UE: 10.502), vegem de nou el reblit de terra de textura arenosa i argilosa de color marró i de compactació dèbil (UE: 10.503). Tant el paviment hidràulic com la seua preparació foren trets amb una retroexcavadora, de la mateixa manera que es va fer en tota l'església. A partir d'aparèixer el reblit de terra marró, els treballs es feren de forma manual, retirant tots els estrats que anaven apareixent per capes. Sota l'esmentat reblit de terra començaren a aparèixer les restes de les antigues estructures del temple anterior. En aquesta capella vam descobrir part del mur perimetral corresponent a la primera ampliació del temple (UE: 10.504). Es tracta d'un mur de maçoneria, amb pedres disposades en fila i unides amb morter de calç.

CAPELLA DE LA VERGE DELS DESESEMPARATS

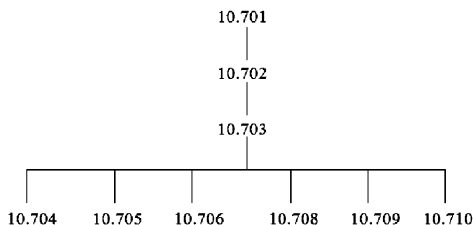
A la capella de la Verge del Roser trobem el mateix cas, és a dir, paviment hidràulic (UE: 10.601), preparació de paviment (UE: 10.602), reblit de terra (UE:10.603) i l'aparició del mateix mur perimetral (UE: 10.606), així com les restes d'un vas funerari (UE: 10.607) afectat per les reconstruccions posteriors i que fou reutilitzat com a deixalles d'escombreria.

CAPELLA DE LA VERGE DEL ROSER

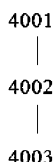
A la capella del Carme veiem el mateix. Primer, el paviment hidràulic (UE: 10.701) la preparació del mateix (UE: 10.702) i el reblit de terra (UE: 10.703). En aquest lloc trobem diverses estructures on poguérem observar les diferents fases constructives de l'antic temple i la seua ampliació. Tenim un mur (UE: 10.706) que és de maçoneria amb pedres disposades en fila i unides amb morter de calç. Es tracta de l'ampliació del mur que tanca el presbiteri UE: 1007, que està a la nau principal, i que s'uneix amb el nou mur perimetral UE:10.707 i UE: 10.708, després de la primera ampliació que es va realitzar al temple. Les unitats estratigràfiques UE: 10.707 i UE: 10.708 són en realitat el mateix mur perimetral, del qual fins ara estem parlant i corresponent a la primera ampliació del temple.

CAPELLA DE LA VERGE DEL CARME

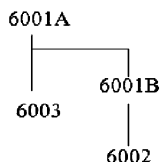

La capella de la Comunió, com ja hem dit, és una construcció realitzada al segle XVIII i que va quedar adossada a l'església. A la part on està Sant Antoni, continua tenint el mateix paviment hidràulic que vèiem en la nau central i capelles (UE: 4001), la seua preparació (UE: 4002) i el reblit de terra (UE: 4003). La part on està la Immaculada, i on està situat el Sagrari, té una plataforma sobreelevada (UE: 6001A). Tenim també el paviment hidràulic (UE: 6001B) amb la seua preparació (UE: 6002) i el reblit de terra (UE: 6003).

**CAPELLA DE LA COMUNIÓ
(SANT ANTONI)**

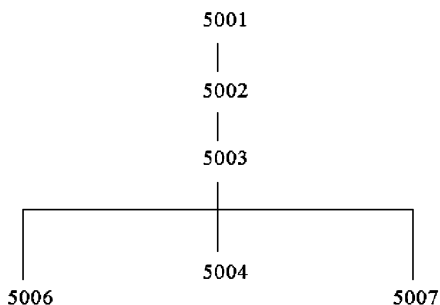
**CAPELLA DE LA COMUNIÓ
(IMMACULADA CONCEPCIÓ)**

Les capelles de l'esquerra es troben a l'altra part de la nau central, entrant des del carrer. La primera d'elles és l'actual capella del baptisteri. Igual que la resta, té el paviment hidràulic (UE: 5001), la preparació del mateix i l'anivellat de grava (UE: 5002) composta per pedra de riu menuda i còdols. És el que s'anomena contrapís, situat sota el paviment hidràulic. Baix d'aquest contrapís està la terra de color marró amb fracció de pedres menudes de graveta i restes de calç. Té una textura argilosa. Es tracta de la UE: 5003. De seguida ens va aparèixer un vas funerari (UE: 5004) cobert per aquest nivell de terra. El vas té forma quadrangular i queden restes de la volta de canó, de la qual únicament queda una arrancada de la mateixa. Va ser utilitzat, posteriorment, com a lloc on dipositar enderrocs. Dintre del vas hi ha un reblit de terra (UE: 5005) de color marró i textura arenosa i argilosa. Té una compactació dèbil i fracció, amb restes de pedres i rajols. Són els

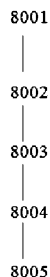
enderrocs dels quals hem parlat. Allí mateix vèiem les restes d'un antic mur que separava la capella de la nau principal (UE: 5006). Aquest mur separaria el baptisteri de la resta de l'església. Antigament, fins que un xiquet no era batejat, no podia accedir a lloc sagrat, per això, des del carrer, hi havia també una porta que donava a aquesta capella del bateig. El mur és de maçoneria. Les pedres estan col·locades en fila, buscant la cara vista i unides amb morter de calç. Observem, en aquest mateix lloc, una capa de calç (UE: 5007). Es tracta d'una preparació de paviment, situat a la zona de la nau principal, però just en front al mur anterior.

CAPELLA DEL BAPTISTERI

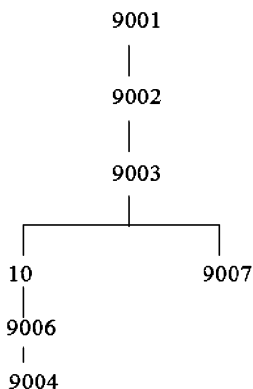
La capella de Sant Rafel té el mateix paviment hidràulic, que ací és UE: 8001. Baix del mateix està la preparació del paviment (UE: 8002). Sota ell hi ha una terra de color marró intens, de textura argilosa que és UE: 9003. En aquesta capella trobem un altre vas funerari, també quadrangular, amb arrancada de volta de canó però desapareguda (UE: 8004). Igual que en l'anterior capella, aquest també fou aprofitat per dipositar enderrocs. Dintre del vas, just on estan els enderrocs, hi ha un reblit de terra de color marró i textura arenosa i argilosa (UE: 8005).

CAPELLA DE SANT RAFEL

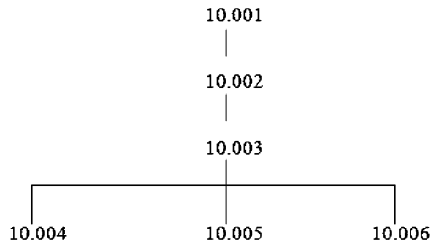
Li segueix la capella de Sant Josep, amb el paviment hidràulic (UE: 9001), la seua preparació (UE: 9002) i la terra argilosa i arenosa de color marró intens (UE: 9003). Ens trobem també amb un altre vas funerari, semblant als anteriors, és a dir, quadrangular (UE: 9004) i dos reblits de terra, tant a l'interior com als voltants, que són UE: 9006 i UE: 9007, respectivament.

CAPELLA DE SANT JOSEP

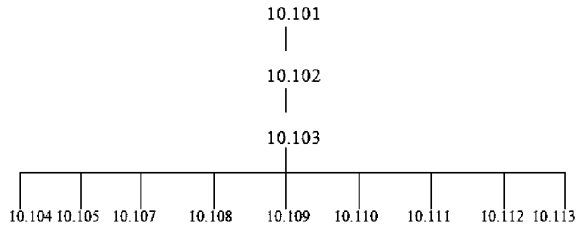
A la capella del Cor de Jesús tenim el mateix; el paviment hidràulic (UE: 10.001), la seua preparació (UE: 10.002) i el reblit de terra arenosa i argilosa (UE: 10.003). Es veu l'antic mur perimetral (UE: 10.006) el qual queda separat per dos reblits de terra de textura argilosa que són UE: 10.004 i UE: 10.005.

CAPELLA DEL COR DE JESÚS

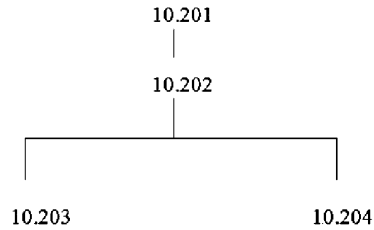
Trobem el mateix a la capella del Santíssim Crist. De nou, el paviment hidràulic (UE: 10.101) amb la seua preparació (UE: 10.102) i diversos reblits de terra. En aquesta zona hi tenim diverses estructures que separen varies estances de les primitives construccions. Veiem al lloc part del mur perimetral (UE: 10.108) el qual fou enderrocat en ampliar l'església, un barandat que separa dues habitacions (UE: 10.109) fet de rajols, disposats a soga i pedres, tot unit amb morter de calç. Allí apareix el llindar d'una porta (UE: 10.110) i part del mur perimetral, el qual queda unit en aquesta zona amb el mur del presbiteri antic i separa, a la vegada, dues estances (UE: 10.111). Per últim, està el mur de l'antic presbiteri (UE: 10.112) que està unit al mur perimetral mencionat.

CAPELLA DEL SANTÍSSIM CRIST

La capella de Jesús de Natzarè és de recent creació, finals del segle XX. Trobem en ella un paviment recent, dels anys 90 (UE: 10.202), la seua preparació (UE: 10.202) i un reblit de terra de color marró intens i obscur (UE: 10.203). Tenim ací estructures recents, com són canalitzacions de desguàs d'aigua, que pertanyien a la casa del costat (UE: 10.204).

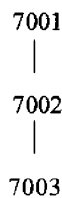
CAPELLA DE JESÚS DE NATZARÈ

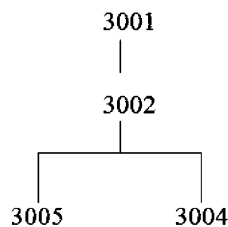
Pel nostre treball, les dues estances de la sagristia les anomenàrem sagristia A i sagristia B. En la primera està de nou el paviment hidràulic de rajols, en blanc i negre, amb decoració geomètrica de 25 x 25 x 2 cm. Es tracta de UE: 7001, amb morter de calç i arena es va fer la seua preparació (UE: 7002). Baix d'aquest està el reblit de terra de color marró clar, compactació dèbil i textura arenosa, amb fracció de pedres menudes (UE: 7003).

La sagristia B té el mateix tipus de paviment hidràulic (UE: 3001) amb la seua preparació (UE: 3002) i sota aquest, un nivell de terra de color marró intens (UE: 3003). Baix del mateix apareix un altre reblit de terra, també de color marró, amb fracció de restes de calç i carbó, sent de textura argilosa i de compactació dèbil (UE: 3004). En un dels laterals de l'estança hi ha un mur de pedres (UE: 3005) unides amb morter de calç.

SAGRISTIA A

SAGRISTIA B

Pel que fa a la nau principal, el paviment hidràulic, com ja hem dit abans, és UE: 1001. Es tracta de rajols en blanc i negre, amb decoració geomètrica, representant una creu. La seua preparació és UE: 1002. Sota aquest, apareixen diversos reblits de terra, de textura arenosa i argilosa, de color marró, sent de compactació dèbil. Eixos reblits són UE: 1003, UE:

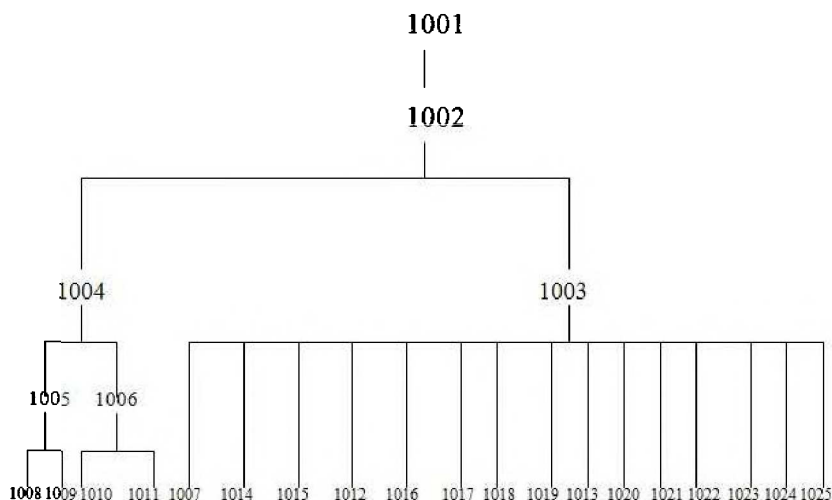
1004, UE: 1005 i UE: 1006. El mur que tanca el presbiteri antic és UE: 1007. Està fet a base de filades de pedres arreglades i unides amb morter de calç. Trobem de nou altres reblits de terra que són UE: 1008, UE: 1009, UE: 1010, UE: 1011 i UE: 1012. En aquesta nau central feren aparició una sèrie d'estructures, les quals formaven part dels antics murs del primer temple bastit i d'unes altres anteriors a la fundació del mateix, pertanyents, per tant, a una construcció anterior que no té res a veure amb la primitiva església. Vèiem aleshores un mur de maçoneria (UE: 1013) que és l'antic i primer mur perimetral de l'església fundacional abans de les ampliacions posteriors. El mur UE: 1014 és una estructura anterior al bastiment del temple i separa dos estances rectangulars. Igual ocorre amb el mur UE: 1015 i amb el mur UE: 1016. Aquests són murs medievals.

En aquesta nau principal tenim una sèrie de criptes allargades de forma rectangular, algunes d'elles destruïdes i altres conserven encara la seua tapadora. Així, l'estructura UE: 1017 és una tapadora d'una de les criptes que està orientada al N/S. Aquesta és de volta de canó, construïda amb pedres unides amb argamassa. Una altra tapadora és la UE: 1018, orientada també al N/S i de les mateixes característiques que l'anterior. De nou trobem reblits al lloc on hi havia altres criptes, les quals van estar destruïdes i reutilitzades, com són UE: 1019 i UE: 1020.

A l'entrada del temple, entre la porta principal i les criptes, just on està el cancell hi ha un paviment de carreus rectangulars disposat en juntes trobades.

A la mateixa nau principal del temple quedaren visibles, durant l'actuació arqueològica, diversos fonaments de rajols i pedres dels antics pilars de l'església primitiva, què foren demolits quan es van fer les ampliacions posteriors i la nova església. Aquestes estructures són UE: 1022, UE: 1023 i UE: 1024. Per últim, ens apareix també un contrafort de maçoneria situat al presbiteri antic, el qual es recolza el mur UE: 1007 que tancava el presbiteri.

NAU PRINCIPAL

MATERIALS

La ceràmica

La ceràmica constitueix, entre altres, un dels testimonis d'hàbits domèstics de societats passades, des que aquesta va aparèixer per primera vegada al món neolític fins, podríem dir, l'actualitat. Les ocupacions i els hàbits domèstics privats han estat recollits poques vegades en fonts documentals. No obstant, el comportament d'una societat dintre del seu àmbit domèstic resulta interessant i és la ceràmica la que ajuda a descobrir, en part, eixe món domèstic i privat del qual estem parlant.

Els treballs de seguiment arqueològic a l'església de Santa Anna d'Ondara han tret a la llum fragments notables de peces ceràmiques que podríem qualificar de luxe i refinada, de molt bona qualitat, dels períodes modern i contemporani, sobre tot dels segles XVII i XVIII. Han aparegut materials també dels segles XVI i en menor mesura del XV i XIV.

Els fragments medievals i moderns trobats a l'església de Santa Anna, que es corresponen a l'obra nomenada aspra, són aquells que no tenen cap decoració o solament ho estan amb òxid de manganès, coneguda com

ceràmica morisca. Aquestes terrisses s'identifiquen també com ceràmica comuna. Hem trobat a l'actuació arqueològica restes de vaixel·la de luxe decorades amb blau cobalt i, una d'elles, amb verd i manganès. Dels segles XVII, XVIII i XIX veiem nombrosos fragments sense cap decoració. És la ceràmica comuna, de la qual hi apareixen fragments també de la primera meitat del segle XX però, també hi ha ceràmica de luxe, sobretot la coneguda com de reflex daurat o metàl·lic.

Fragments de ceràmica trobats a les obres de la parròquia

Ceràmica comuna sense decorar

La terrissa es correspon a utensilis per guardar aliments o líquids i són de distintes grandàries. Apareixen peces de diferents formes i capacitat, encara que totes tenen un ús com a recipient de contenció. Les formes aparegudes, pel que fa a la seua cronologia, cal datar-les majoritàriament a finals del període medieval, però sobretot del segle XVI i en major mesura dels segles XVII, XVIII i XIX. La ceràmica comuna del segle XVI, a penes si varia respecte a la vaixel·la medieval, sobretot la que s'utilitza per coure aliments al foc, la d'emmagatzematge i servei. De tota manera, algunes

formes, com per exemple els pitxerets, observen un lleu estirament tant al coll com als llavis.

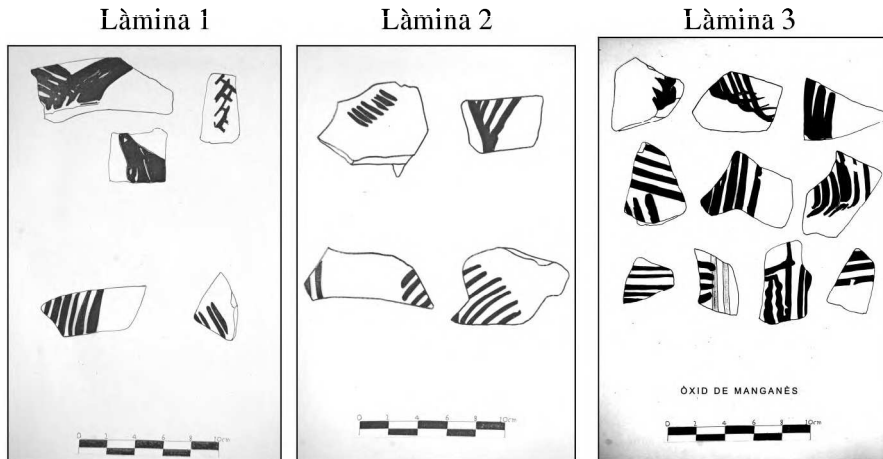
Als segles XVII i XVIII perduren les produccions i les característiques de les peces semblants a les del segle anterior. Al segle XVIII la producció de material ceràmic comú fou bastant abundant. Pel que fa al material o pasta emprada, hem de dir que majoritàriament les peces estan molt ben cuites i solen ser d'una pasta fina, encara que apareixen peces de pasta grossa bescuitada. Moltes de les mateixes no contenen desengreixant en la pasta. Pel que fa al color, destaca una coloració groguenca o ataronjada i rogenca. Aquestes peces solen estar fetes a torn ràpid. En moltes d'aquestes ceràmiques es veuen, al seu interior, les línies deixades en tornejat. Les peces que no tenen cap decoració poden estar simplement allisades, o polides les superfícies abans de coure. El tipus de recipient pot variar i en trobem formes obertes com, per exemple: plats, llibrells, escudelles, bols; de forma semioberta o tancada i de forma tancada profunda, com per exemple: gerros, cànirs o gerres. Pel que fa a la seua forma geomètrica, aquestes són simples, globulars o esfèriques, lleugerament bicòniques, ovoides com els cànirs o les gerres.

Ceràmica comunda decorada amb òxid de manganés

Les ceràmiques, en aquest cas, estan decorades amb òxid de manganès. Són les anomenades morisques. Les decoracions que veiem als fragments trobats a l'església de Santa Anna són de grups de traçats verticals o bé horitzontals al coll, vores, nanses i laterals dels recipients. Als laterals de les peces podem trobar, per exemple, bandes de línies paral·leles, que envolten la ceràmica, mentre que en altres hi apareixen grups de traçats curts. A les vores solen haver bandes, de entre tres a set línies, igualment paral·leles. L'esmentat òxid està aplicat amb pinzell. Totes aquestes peces estan fetes a torn i són de pasta bescuitada i de color entre groc i ocre clar, així com també rogenca. La pasta està depurada i compactada. Cronològicament, la majoria de les ceràmiques aparegudes a l'església d'Ondara es corresponen a la segona meitat del segle XV i sobretot al XVI, així com també alguna peça de cronologia posterior.

Els fragments apareguts estan decorats, en la seua major part, amb motius geomètrics a base de ratlles paral·leles. Són traços verticals o bé horitzontals. Als laterals de les vaixelles trobem bandes de línies paral·leles,

que envolten la peça, mentre que en altres hi apareixen grups de traçats curts. A les vores apareixen bandes de tres, cinc i set línies igualment paral·leles.

Fragments de ceràmica decorada amb òxid de manganès. A la làmina 1 tenim els fragments corresponents a UE 9006 i a UE 10.303. A la làmina 2, el fragment de dalt-esquerre és de UE 1004 i els altres tres de UE 7003. Tots els fragments de la làmina 3 pertanyen a UE 1003.

Ceràmica comuna vidriada

A Santa Anna d'Ondara, la ceràmica vidrada està associada al material documentat del segle al XVI al XVIII, en la seua major part. Hi ha diversos tipus de vidrats, com per exemple, el verd oliva, el melat clar o el melat obscur. Són recipients de cuina tornejats amb acabat intern i extern en unes peces, mentre que altres estan vidrades per dins. La seua funció es l'emmagatzemament, la conservació i el transport.

La ceràmica vidrada es generalitza a partir del XVI i els vidrats mantenen un color melat fosc. Les formes que ens apareixen, observant-les per les vores, són, en la seua majoria, obertes: plats, llibrellets, escorredores, etc. De forma tancada, poc profunda, tenim les olles, cassoles i cassoles; més tancada i profunda, els pitxerets. Per colors, apareixen peces amb un vidrat melat obscur. De tota manera, els vidrats, pel que fa a la quantitat del melat, no és tan fosc, encara que si que hi ha de molt foscos. En conjunt, hi

ha vidrat clar, tant oliva com melat, però predomina el melat marró i li segueix el melat obscur, però en menor quantitat. Les formes obertes solen tenir un melat més clar i les tancades, que són més grans, el tenen més obscur. Per la quantitat de peces de distintes tonalitats, sembla que hi ha bastants recipients amb melat no clar però si marró i, en menor quantitat, de fosc. La cronologia de les peces és, sobretot del segle XVI, XVII i XVIII. Al segle XVIII, la vaixella domèstica presenta també cobertes de color verd clar o intens. Es tracta d'un color verd de coure i plom.

Ceràmica comuna amb decoració plàstica i amb pintura

Els fragments de recipient apareixen amb una decoració plàstica o bé a pintura. La majoria de les ceràmiques amb aquest tipus de decoració solen ser peces grans, encara que hi ha altres menudes. A l'església de Santa Anna hem trobat vores de grans recipients, on el lateral de les mateixes està decorat amb aquesta tècnica. Les peces grans poden estar relacionades amb la higiene personal, o bé ser grans gerres o alfàbies d'emmagatzament, conservació o transport. Tenen un color ocre i, bastants d'elles, tirant a vermell. Són ceràmiques fetes a torn, de pasta bescuitada, observant-se partícules de calç i amb decoració amb bandes d'incisions a pintura rectes o bé ondulades.

Ceràmica esmaltada en blanc i decorada en blau cobalt

Aquesta vaixella, de millor qualitat, està recoberta d'esmalt blanc i cobreix l'exterior de la peça ceràmica. L'acabat i el tornejat d'aquesta vaixella està molt millor elaborat. El seu acabat és tant exterior com interior. Pasta engroguida a ocre o rogenca. Decorades amb blau cobalt.

Dels fragments que hi tenim destaquen les escudelles, que tenien per funció el servei, presentació i consum. Estaven recobertes, en la seua totalitat, amb un esmalt blanc marfil i sobre la capa es decora pintant la vaixella, amb un color blau intens. La decoració que apareix en aquestes ceràmiques té una organització radiant pel que fa als seus elements decoratius. Els motius que apareixen en aquestes formes de vaixella representen temes que es veuen a les decoracions en verd i manganès però ara més simplificades. El tema que apareix a la peça és estilitzat, essent un tema vegetal; pareix quasi geomètric. Fabricades a torn, solen tenir peu amb anell rectificat a ganivet. Pasta rosada, compactada i amb escassos punts de

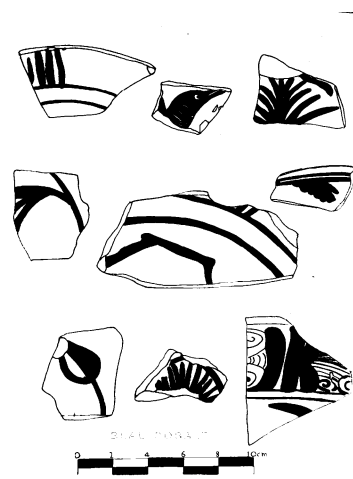
calç o pasta rogenca. Cronològicament, la vaixel·la estudiada és de finals del període medieval, però sobre tot del segle XVI i, en menor mesura, del XVII.

La vaixel·la medieval apareguda al temple d'Ondara es correspon a la segona meitat del segle XV i la primera meitat del XVI. El tipus de decoració que veiem és, entre altres, d'estil denominat "*blau simple*" on s'observen motius amb palmetes radials. La decoració de la peça es basa precisament en un esquema radial. Les peces tenen una coberta d'esmalt estannífer, tant per la part de fora com per la de dins.

Al segle XVI perduren encara les formes tradicionals amb motius del segle anterior. El canvi el veiem a l'hora de resoldre la decoració de la peça. Apareixen motius vegetals complexos, predominant també les sanefes en forma d'arquet a les vores.

Al segle XVII, i els primers moments del segle posterior, veiem una decoració a base d'orles, volutes o palmetes.

Al segle XVIII es produeix una ceràmica blava, amb motius decoratius amb temàtica de ramelletes, floretes, clavellines, rosetes, etc. Les vores estan decorades amb ones i punts entre filets i altres elements geomètrics.

Les tres primeres peces de dalt corresponen a UE 1003, les que es troben al centre són la més gran UE 10.303 i les dos menudes a UE 4003. Els tres fragments de baix són, d'esquerra a dreta: UE 10.503; UE 7003 i UE 4003.

Ceràmica esmaltada en blanc

Aquesta vaixella, de millor qualitat, sòl recobrir d'esmalt blanc l'exterior de la peça ceràmica. L'acabat i el tornejat d'aquesta vaixella estan molt millor elaborats. El seu acabat és tant exterior com interior. Pasta engroguida ocre amb micropartícules de mica o pasta rogenca.

Ceràmica amb decoració en reflex daurat

Al primer terç del segle XVII es manifesta una continuïtat pel que fa a la producció ceràmica en reflex daurat, que ve d'èpoques anteriors. No obstant, la tipologia de les formes ceràmiques presenten petits detalls que donen a entendre una evolució de les formes. Els perfils són ara més grossos, les ales dels plats són plans i un poc inclinats cap l'interior de la peça. Els cossos passen a ser hemisfèrics. Les escudelles tenen un perfil cònic. Les bases de les mateixes són ara més grosses i no tenen peu. Les orelletes o nanses tenen forma triangular, són lobulades i amb punta. Pel que fa al seu estil, veiem recipients amb fons de flors i remats en espiral, ataurics en reserva i florons blaus, bulbs o cabotes rodones o botons florals, bulbs rodons amb bandes en reserva i bulbs rodons en rast.

Durant la segona meitat del segle XVII trobem nous canvis pel que fa a l'estil decoratiu. Apareix sobre tot als plats l'estil denominat de fons estrellat, fons estrellat simple o amb elements en blau i, encara que escassos en aquest moment, temes florals minuciosos. Un altre estil és el de les fulles ratllades i també el de fulles ratllades únicament en daurat, estil de semicercles, etc.

Entre el reflex daurat trobat a l'església d'Ondara veiem les escudelles o plats que tenen per funció el servei, la presentació i el consum. Són peces fabricades algunes al segle XVII, però sobretot al XVIII. Fetes a torn i motlle, solen tenir peu amb anell, rectificat a ganivet. Esmaltades normalment en blanc marfil estan decorades amb reflex daurat o metàl·lic. Han aparegut fragments de pots ricament decorats i fragments de nanses d'escudelles. Les formes dels plats són de perfil còncau i oberts, on les ales són planes, vores rodones i les bases com hem dit, en forma d'anell. L'estil de decoració de les peces pertanyen en la seua major part a la segona meitat del segle XVII i del XVIII.

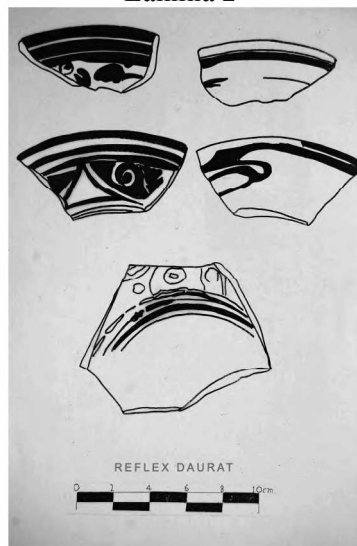
Al segle XVIII continua la fabricació de sèries que es feien al segle anterior. No obstant, es produeix un estancament tant en les tècniques com

en els models. La tècnica de fabricació de vaixelles en reflex daurat no va sofrir quasi variacions. Les decoracions incorporen sanefes menudes, s'imiten les garlandes a final de segle i paisatges. La tipologia de la decoració de la vaixel·la del segle XVIII és, durant el primer terç del mateix, semblant a la del segle anterior. Perdura així la fulla ratllada i les fulles desflecades però, ja ben entrat el XVIII, trobarem les fulles massisses, volutes i espirals. Hi apareixen sèries amb fons blau. Trobem l'estil dels ronyons, del qual tenim mostra a les troballes de l'església d'Ondara. Solen aparèixer aquests ronyons en pots, com per exemple els confiters, salseres, melers, etc. La decoració en ronyons es caracteritza per presentar uns ovals grossos en una banda, centrant sobre un fil, el qual marca l'eix central de la decoració. D'aquest eix central naixen dos volutes simètriques. En el nostre cas, la decoració dels ronyons es fa sobre fons llis. Un altre estil és el dels ramillets o clavellines, que data del segon terç del segle, o bé les orles sobre semicercles penjant; també les orles d'encaix, el cascall i altres tipus de temes florals.

Làmina 1

Làmina 2

Làmina 1: decoració en ronyons. Fragments que formaven part d'un pot. Són ovals grossos en una banda, centrant sobre un fil, el qual marca l'eix central de la decoració. D'aquest eix central naixen dos volutes simètriques. Tots els fragments pertanyen a UE 3003.

Làmina 2: anvers i revers d'un fragment d'un plat que pertany a UE 4003. Igual ocorre amb les figures del centre, que són de UE 1004. Per últim, la figura de baix pertany, de nou, a UE 4003

Ceràmica medieval segle XIV

Els taulells

Les successives reformes del temple feren que bastants elements decoratius desaparegueren i foren substituïts per uns altres, més d'acord al gust de l'època on es produïa la reforma. Eixe és el cas dels taulells que, segurament, hi havia a l'església de Santa Anna i dels quals solament hem recollit unes poques mostres, en estar reutilitzats novament o trobats en zones d'enderrocs dintre del propi temple. Han aparegut alguns fragments de taulells dels segles XVI i XVII, però sobretot del XVIII i del XIX, sense comptar els taulells de les últimes reformes dutes a terme al segle XX.

De finals del segle XV i la primera meitat del XVI hem trobat a l'església d'Ondara uns fragments de taulells en blau, amb una ornamentació feta a base de circumferències, traçats des de la conjunció de quatre taulells, i que tenen en la seua decoració un adorn en blau en cada quadrant i buits blaus entre circumferències, cercles en blau i dividits per huit radials. Aquest és un model típic gòtic-renaixentista. La decoració dels taulells es podia fer a mà alçada amb pinzell, o bé amb plantilla, utilitzant també el pinzell. Aquesta ceràmica es feia al segle XVI amb plantilla o sense.

Pel que fa a l'estil de la taulelleria al segle XVI, és aquest un model renaixentista amb elements florals i geomètrics. Veiem també a l'església un fragment de taulell amb decoració partida, en diagonal o "*mitadat*" en blau i

blanc. Un altre fragment de taulell d'aquesta època és l'anomenat d'aresta, el qual té, com a decoració, motius geomètrics, creant un dibuix de gran originalitat. El fragment en qüestió pertany a la segona meitat del segle XVI i es tracta d'un taulell d'aresta amb roseta.

Unes de les peces més interessants trobades a l'església són unes rajoles de pavimentació decorades a motlle, tradicionalment anomenades de "panot", freqüents, fins fa poc a les terrisseries de Potries, d'Orba i a quasi totes les poblacions que tenien una teulera. La decoració d'aquestes podria datar-se cap al segle XVI, encara que els motius es repeteixen durant molts anys.

La taulelleria valenciana adoptarà, també, la tradició policroma castellana entre els segles XVI i XVII. A partir d'eixe moment, s'incorpora el groc d'antimoni i ocres rogencs als blaus, els verds i violeta que havien sigut els colors més tradicionals.

A partir de finals del segle XVII es produeix una renovació en el repertori que ofereix la taulelleria. En els nous models destaquen els motius florals sobre els geomètrics i la policromia és ara més rica.

El segle XVIII és el segle d'or, pel que fa a la taulelleria valenciana. Té ara un caràcter més popular. Palaus i esglésies s'adornen amb baixos i paviments de taulells policroms decorats. La tècnica per a la fabricació d'aquests taulells policroms consistia en la conformació de la graella o motlle de fusta, el secat del bescuit i la seua cocció, després s'esfaltava en blanc i amb un aglutinant que facilitara la posterior decoració del taulell, amb pigments d'òxid metàl·lics i una segona cocció amb els taulells disposats de cantó.

En la decoració dels taulells d'aquest període, el teixit era la font d'inspiració dels mestres decoradors taulellers. Hi apareix un naturalisme floral. Els formats dels taulells varien segons el seu destí final. Tipològicament, veiem grans paviments dissenyats com catifes, sòcols amb temes religiosos, sòls aplantillats per balcons, contrapetjades d'escalas, panells religiosos, plaques ceràmiques, composicions per cuines i làpides funeràries.

En referència a les esglésies, i per prendre un exemple, les obres es realitzen amb un disseny exclusiu per a l'obra, el qual queda adaptat al lloc on va a ser col·locat. Hi ha un contacte directe amb l'edifici que va a ser

decorat. No obstant, segueix havent taulelleria seriada i així ho trobem a l'església parroquial d'Ondara. Els models de tradició castellana marquen les sanefes o els panells de complement. Els taulells apareguts al temple de Santa Anna són tots de decoració vegetal i decoraven segurament els sòcols del temple. És un tipus de taulelleria seriada.

La taulelleria barroca plena valenciana, del segle XVIII, es caracteritza per un canvi de format. La paleta de colors s'enriqueix i els motius vegetals que apareixen són ara més naturalistes.

A finals del segle XVIII, apareix el tipus de taulells d'estil neoclàssic, que perdurà durant tot el segle XIX. Veiem ara una regularització i simetria de les formes. També innovacions tècnico-cromàtiques, el que suposa una ruptura amb la producció precedent.

A l'església d'Ondara he trobat taulells en sèrie del segle XIX. És un moment on la taulelleria queda revaloritzada amb l'arquitectura. El moviment modernista influeix també de forma decisiva en la ceràmica d'aplicació arquitectònica.

La decoració dels taulells hidràulics del segle XIX que observem al temple, en blau cobalt, són de ratllat en trepa, encara que les ratlles estan fetes a mà alçada amb un pinzell. Cronològicament són de finals del segle XIX, sobre el 1870.

Aquestes rajoles, de mitjans del segle XIX, decorades com hem dit a la trepa, poden ser de València, Onda, Quart, Manises o Castelló. Algunes d'elles presenten unes costelles en relleu i altres són planes. En el primer cas, s'ha de datar a partir de 1860, ja que foren modelades per la via semihumida amb una premsa de rosca. Les llises podrien ser d'uns anys anteriors però, pels motius decorats, semblen peces eclèctiques dels anys 1850 - 1880.

Petit estudi arqueozoològic

La intervenció de seguiment arqueològic a l'església de Santa Anna d'Ondara, sobretot a la sagristia B del temple, ens ha donat un conjunt d'efectius faunístics. Hem de tenir en compte que, abans de la construcció de l'església, aquest era un medi rural i l'estudi de les restes faunístiques ens pot ajudar a treure informació del bestiar i ramat que hi havia al lloc,

l'aprofitament de l'entorn natural i, a més, de les pràctiques alimentàries dels que hi vivien en aquesta alqueria.

El material ossi trobat apareix amb un origen deposicional divers. El tenim majoritàriament en reblits de la fase primera d'ocupació i fan de vessador domèstic. Els trobem també en nivells d'amortització, o bé dintre de la preparació del que havia estat un sòl en l'habitatge. Eixe és el cas de la sagristia B.

Majoritàriament apareixen ossos de dimensions menudes. El seu estat de conservació és precari, essent únicament en alguns casos acceptable. Les espècies majoritàriament representades són els ovicaprins i altres animals domèstics o de corral. No apareixen restes malacològiques. Pel que fa a espècies marines, no ens apareix cap resta.

En els distints grups tafonòmics destaquen les espècies domèstiques, com és el cas dels ovicaprins, així com diversos tipus d'animals domèstics i les aus de corral. Per tant són animals per consum propi.

Interpretació del seguiment arqueològic. L'església

Època contemporània (període barroc - actual). Fase 3

Aquesta fase es correspon a l'actual església parroquial, bastida al segle XVIII, configurada per la nau principal amb el presbiteri, les capelles laterals, la capella de la Comunió i les dues sales de la sagristia.

Època moderna (període renaixentista - barroc). Fase 2B

Aquesta és la fase d'ampliació de la primitiva església fundacional. S'eliminen els murs perimetrals de la part dreta del temple i se'n fan uns nous guanyant espai per aquest costat.

Època moderna (Període renaixentista). Fase 2A

Aquesta és, en realitat, la fase més antiga. Queden les restes de les estructures de la primitiva església fundacional, que era més menuda, de nau única central i recolzada entre contraforts. El mur perimetral més antic,

corresponent a la fundació original del temple, és UE 1013B. Aquest va quedar inutilitzat quan es va ampliar l'església primitiva. Tres fonaments d'aquesta església primitiva es conserven, dos a la part dreta i un a l'esquerre UE 1022, UE 1023 i UE 1024. El mur que tanca l'antic presbiteri de la primitiva església és UE 1007, el qual descansa sobre un vell contrafort.

Construccions anteriors a la bastida del temple

Període medieval. Fase 1

Han aparegut una sèrie d'estructures que no tenen res a veure amb la primitiva església. Es tracta de les restes d'una construcció anterior al temple cristià. Aquests murs separen unes estances rectangulars, són UE 1013, restes d'un mur situat sota el primitiu mur perimetral de l'església fundacional; UE 1014, que es veu clarament que està sota el mur que tanca el presbiteri; UE 1015, que arranca del mur que està sota el perimetral antic i també UE 1016.

Interpretació i valoració de les restes aparegudes

La primitiva església fou bastida sobre les restes d'una construcció anterior, d'època medieval, possiblement mudèjar. Les estructures són de maçoneria, amb filades de tres. Són pedres col·locades a cara vista, essent les més menudes les de la fila del mig. La disposició dels murs dóna a entendre que les estances són rectangulars. Esbrinem tres. Una d'elles (habitació o estança A) situada al nord i l'altra, al sud (habitació o estança B) queden separades pel mur UE 1014. L'estança B queda separada d'una altra C pel mur UE 1015. L'estança C està situada a l'oest de les altres dues anteriors. Suposem que aquesta, en realitat, en serien dos, ja que apareixen al centre de la mateixa les restes d'un tercer mur, UE 1016, que dividirà en dos el lloc.

La tipologia dels murs i el tipus d'estances ens fa pensar en una construcció del tipus morisc. No obstant, de ser cert, hem de dir que probablement seria una construcció aïllada de l'aljama o lloc on habitaven els moriscos, ja que aquests estaven ubicats a un altre lloc, on tenien la mesquita, i no ací on està ara l'església. Caldria pensar, mes bé, en una casa de camp pròxima a la població, amb les seues tanques per guardar els

animals i unes dependències que configuraven la fisonomia de la casa i que envoltarien un pati central.

Si acceptem aquestes restes com de construccions morisques hem de dir que, pel que fa a l'organització del mateix, l'espai domèstic és plenament funcional. Aquest tipus d'organització, com unitat domèstica, és hereva del món romà. L'edifici venia definit pel seu mur perimetral, el qual no hem identificat. Aquests tipus d'edificacions van sofrir al llarg del temps modificacions i transformacions, afegint nous murs i, per tant, noves estances, bé siga per ús propi domèstic, per guardar el bestiar o com a lloc industrial. A una de les dues habitacions de la sagristia, la que nomenem B, han aparegut bastants restes d'ossos de bestiar domèstic, cabres, ovelles, animals de corral, etc. Pensem que aquest lloc seria un habitatge per animals i el lloc on es guardaven les collites del camp.

A partir del segle XVI s'ocupa aquest lloc i es construeix en ell l'església cristiana, ja que a Ondara s'erigeix una rectoria de moriscos. Del primitiu temple hi ha poques estructures. No obstant, observem que es tracta d'una església de nau única amb capelles laterals i on encara queden tres fonamentacions de pilars. El mur perimetral quedava recolzat amb uns contraforts.

Segurament al segle XVII l'església sofreix una reforma i queda ampliada per la part dreta, construint un nou mur perimetral. Al segle XVIII, aprofitant estructures de l'anterior, queda bastit un nou temple, molt més ample i gran.

Conclusions

Les obres de millora del subsòl de l'església de Santa Anna d'Ondara han tret a la llum, en el seu seguiment arqueològic, les restes del primitiu temple fundacional. Aquest, al llarg de la seua història, va sofrir obres, reparacions i ampliacions, destrucció d'estructures per bastir-ne de noves i la construcció d'un nou temple, aprofitant murs anteriors, etc. L'aparició de restes i estructures anteriors al bastiment de l'església, al segle XVI, ens indica l'existència d'una construcció medieval anterior, de la qual no es tenia constància a les fonts escrites i on ha aparegut material ceràmic, tant del segle XIV com del XV.

Pel que fa al material ceràmic, han aparegut, a la nau principal, al lloc on estan les estructures medievals, unes poques restes ceràmiques d'aquest període històric, ceràmica amb blau cobalt, amb decoració geomètrica i vegetal, destacant la palmeta incorporada amb un dibuix radial, el verd i manganès i bastant ceràmica del segle XVI, sobre tot d'òxid de manganès. Destaca majoritàriament, a tota l'església, la ceràmica de la segona meitat del segle XVII i la del XVIII, ceràmica comuna sense decorar, vidrada i de luxe, amb reflex daurat o metàl·lic.

Amb el seguiment arqueològic s'ha posat en marxa un camí per seguir, en un futur, l'estudi del lloc amb major profunditat, especialment en el que hi havia abans de construir el temple. Cal anar investigant les parcel·les que ara queden obertes per a posteriors estudis, així com completar, poc a poc, els buits en la història d'aquest noble edifici religiós.

BIBLIOGRAFIA

CÁRCEL ORTÍ, Ma. Milagros: *op. cit.*, *Visita de 1622*. (Documentació molt amablement cedida per Robert Miralles).

CHABÀS, Roc (1985). *Historia de Dénia*. Alicante: Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Diputación Provincial de Alicante, Ayuntamiento de Dénia, pp. 416.

COLL CONESA, J; MARTÍ, J; PASCUAL, J. (1989). *Cerámica y cambio cultural. El tránsito de la Valencia islámica a la cristiana*. Valencia: Ministerio de Cultura.

COLL CONESA, Jaume (2009). *La cerámica valenciana: apuntes para una síntesis*. Valencia: Asociación Valenciana de la cerámica,.

GARCIA CARRIÓ, A. S.; RAMIS RAMIS, O.; SERRA ESTELLÉS, X.; VIVES SIGNES, M. (2006). *Inventari dels arxius parroquials de la Marina Alta, II/I Arxiprestat del marquesat de Dénia*. València: Facultad de Teología "San Vicente Ferrer" Series Monumenta Archivorum Valentina VII, pp. 61-78.

GÓMEZ SAUQUILLO Miquel (2010). «*El Senyoriu de Benetússer, segle XIV – XV i XVI, ceràmica de luxe*» dins *Arrels de Fang*. Benetússer: Ajuntament de Benetússer.

GONZALEZ MARTÍ, M. (1952). *Cerámica del Levante Español*. Barcelona: Editorial Labor S. A.

IBIZA I OSCA V. (1995). *Estudi sobre l'església de sant Vicent Màrtir de Guadassuar*. Guadassuar: Diputació de València, Ajuntament de Guadassuar.

MATILLA SEIQUER G. (1992). *Alfarería popular en la antigua arrixaraca de Murcia (s. XV – XVII)*. Murcia: Museo de Murcia – Bellas Artes,.

SANCHIS SIVERA J. (1922). *Nomenclator Geográfico-eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*. València, p. 321.

SOLER FERRER M. P. (1988). *Historia de la cerámica valenciana*. Valencia: Vicens García Editores, Tomo II.

VVAA (1995). *VI Simposio de Mudejarismo. Actas*. Teruel: Centro de Estudios Mudejares. Instituto de Estudios Turolenses.

VVAA (1999). *Guía de Arquitectura de la Provincia de Alicante*. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil Albert, Colegio Territorial de Arquitectura de Alicante.